

A TALMUD

ÍRTA
D^F. BLAU LAJOS

A „NÉPSZERŰ ZSIDÓ KÖNYVTÁR” KIADÁSA

„GLOBUS” NYOMDAI MŰINTÉZET R.-T.

zsidóságnak két nagy alkotása van: a biblia és a talmud, mindkettő ezer-ezer esztendő szellemi munkájának terméke. A zsidó intellektuális erő nem csupán ezeket alkotta, hisz már a Prédikátor felemelte szavát „a sok könyvcsinálás ellen, melynek nincsen vége”.

Láthatók a sok könyv közül még az apokrif iratok, és a talmud említ oly héber könyveket is, melyeknek teljesen nyoma veszett. Mindezeket kivetette kebeléből a zsidó nép, múló jelenségeknek tekintette, nem látta bennük nemzeti szellemével kapcsolatos vallási eszméje lüktetését, mint a biblia 24 könyvében, a hit és erkölcs örök foglalatjában. Nagyjában ugyanez áll a hagyományról, főképp oly értelemben, hogy egyéb maradványok mellőzésével a zsidóság a talmudot tekintette a hagyomány hű tolmácsának. A biblia és a talmud egy és ugyanazon népnek időrendben közvetlenül egymásután következő és egymással szorosan összefüggő alkotásai, és mégis mily különböző a két mű sorsa.

A biblia volt az első könyv a világirodalomban, amelyet idegen nyelvre fordítottak, először 2100 év előtt, az akkori kultur- és világnyelvre, a mindenütt ismert görög köznyelvre. A biblia volt akkor és ma is a legolvasottabb könyv, a népkönyv, amit neve, a biblia szó is jelent. *Kandake*, az ethiopskamarás — az evangélium közlése szerint — Jeruzsálemből hazatérőben felült a kocsira és olvasta Ézsaiás prófétát.

Ez az első útiolvasmány, miről a világtörténet tud. A biblia tanította meg a népeket az írásra és az olvasásra, a biblia tanulása kedvéért alapították a mai népek az első iskolákat; a biblia a népeknek valóságos civilizátora. Sokszáz nyelven szólal meg ma, és az évenként eladott példányok száma több millió. Nem vetekedhetik a bibliával se Homeros, se Shakespeare, se Goethe, se senki más. A könyv szeretetét a biblián tanulták meg a népek, aranybetűkkel írták bíborpiros pergamenre, képekkel illusztrálták, ezüstbe kötötték és drágakövekkel díszítették.

A zsidó írástudók a prófétáknak, a bibliai ivóknak vérbeli és szellemi utódai, mint viszont a talmud szerzői az írástudóknak utódai. Alig van a talmudban lap, amelyben a biblia ne volna idézve és alig van mondás, amelyet végeredményben nem a biblia szava sugallt volna. Egy szellem lengi át a prófétát, az írástudót, a rabbit és mégis mily különböző szellemi termékeik sorsa. Az első könyv, amelyet elkoboztak, szintén a biblia volt. A szírek a Szentföldön 2097 év előtt kutattak Mózes könyve után és a talált példányt megsemmisítették birtokosával együtt; századok múlva egy római hadvezér elégettette a falu tórapéldányát azért, mert az adót nem fizették meg, de annyiszor, mint a talmudot, Jusztinián császár óta a 18. századig, nem kobozták és nem égették el az ókori pogányok a bibliát. A talmud, a biblia leszármazottja, sokszor volt a gyűlölet, a szenvedély, a harag áldozata, mintha gonosztevő lenne és nem könyv. Ismert körülmények folytán ismét hangzik a vád a talmud ellen, de jelen könyvecskémben ettől eltekintek és csupán belső felvilágosítás céljából fogok e sokat emlegetett és kevésbé ismert műről képet adni. A talmud ismerete a zsidók között is egyre hanyatlak, szélesebb néprétegek már száz év óta nem tanulmányozzák, a hivatásos tudósokat nem számítva, a zsidók maguk sem tudják, mi a talmud, legkevésbé a modern művelt zsidók. A tájékoztatás tehát felette szükséges.

Tárgyilagosan és hidegen, alanyi érzések nélkül, a megbízható tiszta tudományos igazságot közlöm a legegyszerűbb alakban. A költészethez forró lélek, a tudományhoz hideg elme kell. A történelmi igazságot fogom előadni, nem tekintve sem jobbra, sem balra. Nem akarok érdekes lenni, csak igaz.

I.

A talmud egy nagy műnek elfogadott neve, amely 12 foliókötetből áll. Így nyomtatta ki először 1520-23.-ik években. *Bomberg* Dániel az Antwerpenből Velencébe letelepedett nemes úr, minden idők legnagyobb héber könyvkiadója. Akkortájt a középkori írásszokást követve, a jogi műveket ebben a nagy formátumban nyomták. De míg más *corpus jurisok* az idők folyamán tetszetősebb alakra mentek át, a negyedrétre és nyolcadrétre, a talmud megmaradt a foliónál és az első kiadás lapszámozásánál. A kereken 50 talmudkiadás csekély kivétellel az első kiadás mása, ami páratlanul áll az egész könyvvilágban. A stereotyp kiadás 12 kötete két kommentárjával együtt 2947 lapot ölel fel. A félelmetesnek látszó terjedelem lényegesen csökken, ha csak az alapszöveget, a tulajdonképeni talmudot vesszük tekintetbe. A 14. századból eredő, a müncheni állami könyvtárban őrzött egyetlen majdnem teljes talmudkézirat, amely ránk maradt, a babiloni talmudot 490 nyolcvansoros lapon adja. Még mindig tekintélyes mű, de terjedelme korántsem éri el Goethe összes műveinek terjedelmét, Jókairól nem is szólva. A talmud külső alakja, ami első látásra idegenszerűnek tünteti fel, nem *származik keletről, sem a zsidóktól, hanem az általános középkori szokásból*. Éppúgy az is, hogy a kommentárt a szöveg köré írják. *A talmud külalakjában a középkori könyvnek képviselője a jelenkorban.*

E külső bemutatás után vessünk egy pillantást a talmud belsejébe. Üssük fel a fóliánst. Azt látjuk, hogy az alapszöveg maga két műből áll, melyek úgy viszonylanak egymáshoz, mint a szöveg és magyarázat. A szöveg a *misna*, a magyarázat a *talmud*. A két mű eredetre és nyelvre egyaránt különbözik egymástól: a misna palesztinai termék és *héber* nyelven van írva, a talmud babilóniai termék és *arameus* nyelven van írva. A misnát első Juda pátriárka szerkesztette 200 körül és tekintélyével egyedüli érvényre emelte. A talmudot a babilóniai Szura és Pumpedita két iskolája teremtette meg, ke-reken 300 év alatt és 500-ban fejeződött be. A babilóniai talmud a babilóniai zsidóság világi és egyházi tekintélyénél fogva az egész világon elterjedt és elismertetett. A zsidóságon belül is minden időben csak annak a zsidóságnak volt vezérszerepe, amely politikailag; vezérszerepet vivő országban élt. Maga a szentföldi zsidóság elvesztette ezt a vezetést, mikor az ország politikailag megsemmisült, a babilóniai zsidóság is elvesztette később, mikor az arabs világ politikai és művelődési súlypontja 1000 körül Európába, Spanyolországba helyeződött át. De akkor a talmud már 500 esztendő volt és az európai országokban is meggyökeresedett.

II.

Először arra a kérdésre fogok felelni, hogy a misna és a talmud miképp keletkeztek, mert e műveknek csak végleges kialakulását tudjuk korszerűen megállapítani, de csiráját épp oly kevéssé látjuk, mint a földbevetett mag csirázását. Az ásatások által ismeretessé vált ókeleti népek szokásai és törvényei közt nem egyre akadunk, melyet a talmud *rabbini* intézménynek mond. Ilyen pl. a hétnapos lakodalmi ünnep és a hétnapos halotti gyász. A születési, házassági és halotti szokások általában igen szívós természetűek a régi népeknél, részben az újaknál is. Számos

rabbinikus törvény, szokás, monda és hasonló eredetét tekintve, Mózes előtti korba nyúlik vissza. *Volt élő hagyomány.* A rabbinizmus régi termékei gazdag kincsesbányái ősrégi törvényeknek, népszokásoknak, népmondáknak, történeti emlékeknek, kezdetleges és haladott reális ismereteknek és a néprajznak. A rabbinizmus maga mint történelmi jelenség, mint vallásbeli irányító erő a történelem színterén először az időszámításunk előtti 5. század közepén tűnik elő *Ezra írástudó* személyében. A talmud gyökérszáalai visszanyúlnak Ezra idejébe. Ezra a tudós és lelkes pap a perzsa nagykirály engedélyével és messzemenő felhatalmazással exuláns csapatot vezetett vissza Babilóniából a Szentföldre, hogy a jeruzsálemi szentélyt és annak kultuszát az ezirányban tett sikertelen kísérletek után helyreállítsa és a zsidó államot újból megalapítsa. *Júdea az egyetlen példa a világtörténetben arra, hogy letiport és ókori szokás szerint idegen fogságba hurcolt nép a maga országát újból felépítette és második állami életet kezdett.* Az erőt e példátlan alkotáshoz a nemzeti vallás szolgáltatta. Nem karddal, hanem isteni szellemmel alapította meg Ezra, a zsidó nép restaurátora, a jeruzsálemi templom-kultuszt és az ezzel álló és bukó államot, valójában vallási közösséget. Nem új vallást alapított, hanem a zsidó nép jobbjai által már régóta követett vallásgyakorlatot tette általánossá, minden egyes zsidó által követendő gyakorlattá.

Alapeszméje az volt, hogy a zsidó népnek és a zsidó közösségnek talpköve a tóra, melyet Isten Mózesnek a sinai hegyén kinyilatkoztatott. Ebben a szent könyvben örök időkre nyilvánult meg Isten akarata, amely mértékadó a zsidó nép és minden egyes tagja számára. Ami a tórában elő van írva: törvény, parancs, rendelet, erkölcsi tanítás, az kötelező minden zsidóra; de értelme *nyomozandó.* A tóra nem rendelkezett világosan minden egyes esetre, amely a köz- és magánéletben az idők folyamán elő-

adhatja magát, de tartalmából, irányából, szelleméből, betűjéből következtetni lehet, ha *kutatjuk*. Ami *kutatás* útján a szent szövegből leszármaztatható, a tóra parancsának tekintendő, Isten kinyilvánított akaratanak. Ezra szellemében állították a későbbiek, így a próféták és a többi szent iratok tartalma szintén bennfoglaltatik már Mózes öt könyvében. Ez az eszme hatja át Ezra követőit, az *írástudókat*, a *bölcseket* és a *törvény magyarázókat*, vagyis a *hagyomány* összes képviselőit kereken ezer éven át, Ezra fellépésétől a talmud befejezéséig, 460-tól időszámításunk előtt, 500-ig időszámításunk után. Ebben a szellemben állítja a talmud, hogy Isten megmutatta Mózesnek a következő nemzedékeket és írásmagyarázóit, mert magyarázataik virutálisan bennfoglaltatnak a tórában.

A tóra volt az alapkönyv, ennek szelleme hatja át a prófétát, az Írástudót és a bölcseket, a későbbi irodalom egymásra következő rétegeit, A zsidó nép gondolkozott így a tóráról, a zsidó nép maga az Írástudók, bölcsek, talmudisták szülőanyja. Mózes törvénye nem volt idegen könyv a zsidó nép körében, mint a később megtérített pogány népeknél — a zsidó nép vallásgyakorlatában élt Mózes törvénye, a zsidó népélet a tóra megtestesítője volt. Sok megszentelt szokás, törvény és egyéb nem volt Mózes ői könyvében található, de *régi* volt, *kedves* volt, *szent* volt, *hagyomány* volt. Ez az ősök hagyományának *első forrása*. A népélet forгатagában új intézkedésekre is volt szükség, melyeket üdvös voltuk mellett az idő is mindinkább megszentelt. Ez a hagyomány *második forrása*. A „nagygyülekezet” és az azt követő második törvényhozó testület, a mai napig ismert „szanhedrin”, mely testületekről alább még szólunk, szintén teremtett különféle intézkedéseket. Ez a hagyomány *harmadik forrása*. Eredetileg minden tóra volt, akár benne volt kifejezetten Mózes könyvében, akár nem. De az idők folyamán tudatossá vált a kettő

közt levő származási különbség; tudatára ébredtek annak, hogy vannak *bibliai* és vannak *rabbinikus* parancsok, van *írott* és van *szóbeli tan*.

Ezrának követői az írástudók voltak, kiknek tanulási és tanítási módszere 500 évig tartott. A módszer abból állt, hogy magyarázataikat, fejtegetéseiket kutatásaikat a tóra szavához fűzték, műkifejezéssel: *midrasokat* teremtettek. Ebből a midrasból fejlődött ki az önálló, a biblia szavától formailag különvált törvény, műszóval a *haláka*, melyet először Hillél pátriárka külön műben foglalt össze közvetlen időszámításunk előtt. Ezt a törvénygyűjteményt nevezték később *misnának*. Hillél, a türelmességéről és ember-szeretetéről híres tudós, a 400 évnél tovább uralkodó pátriarkacsalád őse, új korszakot nyit meg a hagyomány, mai nyelven a *talmud* történetében. A továbbfejlődés mindvégig az ő szellemében történik és újból 500 évig tart, mint az előző fejlődés menete Ezrától Hillélig.

Hillél legfiatalabb tanítványa, Rabbi *Jóhanan ben Zakkai*, aki 70-ben a templom lerombolásának korában élt és a rómaiak ellen vívott szabadságharcban a békepárt feje volt, Vespásianus római hadvezértől, majd császártól kieszközölte, hogy a szabadságharcban kompromittált pátriarkaház helyett ő alapítson iskolát a tengerparti Jamnia városában. Ő emelte érvényre a hillelita-iskola *könnyítő* irányát, mint az más jogrendszerekben is a fejlődés menete, valamint a hagyomány új alakú összefoglaló művét. *Jóhanan ben Zakkai* volt az első, aki a rabbi címet viselte. Fő érdeme azonban az, hogy a zsidó vallást függetlenné tette a szentélytől, azaz az áldozati kultusztól és a Szentföldtől. *Ez a régi rabbi volt az első a világon, aki a vallást tudatosan függetlenítette országától és néptől és így a zsidó vallást, a nép-vallásokkal szemben, igazi egyetemes vallása tette.*

A hagyomány minden törvényét Rabbi *Akiba*, a zsidó nép vezére és harcosa, aki a Barkochba-féle

újabb szabadságharcban 132-135 között vértanúhalált halt, a tóra szavára vezette vissza. *Teljes összhangba hozta a szóbeli tant az irait tannal, ismertebb szóval: a misnát Mózes könyvével.* Rabbí Akiba törvénygyűjteményéből, mükifejezéssel: *halákáiból* szerkesztette I. Juda pátriárka 200 körül azt a törvénykódexet, amely misna név alatt mai napig ismeretes. Amint látjuk, a misna közel 700 év szellemi munkájának a terméke. Sok száz elme dolgozott rajta, névleg ismertek, de leginkább névtelenek. A személy háttérbe szorul az ügy mellett. Az idők folyamán egyre több és több lesz a névvel megnevezett tudós, de *korszakalkotó csupán négy van. Ezek: Ezra, Hillél, Jóhanan ben Zakkai és Akiba.* Ezek uralják a következő korokat, a babilóniai talmudot is, melynek szövegkönyve, a misna, Babilóniába lett átplántálva. Mind a négy korszakalkotó tekintélynek közös vonása az, hogy a hagyományt a tórából származtatták le vagy pedig a tórára vezették vissza. Ha tehát a hagyomány, a ma járatos szóval a talmud lényegét jellemezni akarjuk, egy szóval tehetjük, ha azt mondjuk, hogy *a hagyomány a Biblia magyarázata.* Képviselői századokon át a nemzet vezérei voltak, a papság és a nemesség. Sokan papok és arisztokraták voltak *egy* személyben. A tudomány más népeknél is sokáig a papok és nagyurak domíniuma volt. Lassankint azonban a tudomány a zsidó népnél éppúgy demokratizálódott, mint más népeknél, amit a modern nemzeteknél is megfigyelhetünk. Még nem is volt oly nagyon régen, hogy a mai kultúrnépeknél a papság és a nemesség volt a tudomány és irodalom művelője.

III.

Nagy vonásokban bemutattuk a zsidó hagyomány kialakulásának nagy korszakait, de csak a forrásokat, melyekből fakadt és csak a belső fejlődést. Vessünk most egy pillantást a külső keretre, azokra a testü-

letekre, amelyek a hagyomány letéteményesei, kezelői és alkalmazói voltak, mit eddig csak futólag érintettünk.

Az új zsidó állam először perzsa, Nagy Sándor birodalma feloszlása után egyiptomi, majd szir és végül római fenhatóság alatt állott. A zsidó állam belső ügyeibe az idegen uralkodók rendszerint nem avatkoztak, meghagyták autonómiáját. Az állam élén 300 évig (460-165 idős. előtt) a főpap állt, ki az adót az uralkodóknak beszolgáltatta, egyébként pedig az államot, melynek központjában a templom-kultusz volt, önállóan igazgatta a papság és a nép előkelőivel. Más törvény, mint Mózes törvénye, nem létezett és ez volt az állam törvénykönyve, nemcsak a vallásé. A törvényhozó testület, amely a főpap mellett az államot igazgatta, 120 tagból állt és a Nagygyülekezet *Synagoga magna* nevet viselte. Hogy a mózesi törvényt a köz- és magánéletre alkalmazhassa, a törvényt számos esetben *magyaráznia* kellett. Áll ez a világi és vallásbeli törvényekről egyaránt. Ennek a Nagygyülekezetnek tagjai voltak az írástudók, akik a hagyományt megalkották, részben írásmagyarázat, részben törvényalkotás, népszokások szentesítése útján. A makkabeus időkig (165-től időszámításunk előtt) névleg csak kettőt ismer a hagyomány.

Mikor a görög kultúra Palesztinában is elterjedt és a zsidó nép felső rétegét, a papságot és a nemesiséget hatalmába kerítette, a Nagygyülekezet helyébe más testület lépett, amely a görög *Szanhedrin* nevet viselte. Ha nem is tudjuk pontosan keletkezése időpontját, de azt tudjuk, hogy hosszú életű volt és neve mai napig él. Sem a Nagygyülekezet, sem a Szanhedrin szervezetét, belső berendezését és kiegészítésének módját nem ismerjük, de azt tudjuk, hogy a Törvényt kezelte. Ennek tagjai voltak tehát a hagyomány letéteményesei, őrzői és fejlesztői. Csak a makkabeusok nemzeti uralma megalakításától kezdve ismeretesek a 70 tagból álló Szanhedrin fejei. A már

emiített Hillélig, vagyis körülbelül 160-tól időszámításunk kezdetéig „5 pár” következett egymásután, melyek közül az egyik a Szanhedrin feje, a másik pedig helyettese volt. Ezek közt volt két prozelita is, Sémája és Abtaljon, kiket „nagy írásmagyarázók”-nak neveznek. Ezeknek volt tanítványa a már említett Hillél is, ki Babilóniából vándorolt be és nagy tudományánál fogva lett Sémája után pátriárka. Mint Ezra, az első írástudó, úgy Hillél a hagyomány új restaurátora is babilóniai férfiú volt. A törvényhozó és legfelsőbb birói testület feje ezentúl mindinkább az iskolafő jellegét veszi fel. Minél kevesebb lesz a külső hatalma, annál nagyobb lesz a belső tekintélye. A zsidó nép vezéreinek ezeket az Írástudókat tekinti, kiknek szavára hűségesebben hallgat, mint más népek a törvényre, mert a zsidó népnek élete az Isten szolgálátára, a vallásra irányult, a vallás képviselőinek pedig nem a papságot tekintette, amely az áldozati kultuszt végezte a jeruzsálemi szentélyben, hanem a szentírás és a hagyomány ismerőit, búvárait, hirdetőit és tanítóit. Szent buzgalomból cselekedtek, maguknak érdemet nem tulajdonítottak, nevük megörökítésére sem gondoltak, ugyanezért Ezrától Hillélig néhány kivétellel a hagyomány hősei névtelenek maradnak.

De Babilóniában is eleven volt a hagyomány, a honnan Hillél Jeruzsálembé jött. Babilóniába vitte *Nebukadnecar* 586-ban időszámításunk előtt a zsidó nép színét virágát, előkelőit és írástudóit. Ott is maradtak mindvégig, nem éltek sem *Cyrus* perzsa nagykirály engedélyével 538-ban időszám. előtt, hogy az őshazába visszatérhetnek, sem egy századdal később Artaxerxes hasonló engedélyével. Az írást ott is buzgalommal tanulmányozták, ott is kutatták a szent szó értelmét, ott is fejlődött hagyomány, még pedig szoros érintkezésben a szentföldi hagyománnyal. Ezra, a pap áll a hagyomány első nagy korszakának az elején, Hillél, a pátriárka a végén — mindkettő Babilónia szülöttje. Azzal is hasonlít Babilónia, a zsidó nép má-

sodik hazája, Palesztinához, hogy ott a zsidóság önálló népéletet élt. Bizonyos mértékben autonómiája volt, a községi közigazgatásba — az adótól eltekintve — a nagykirály nem avatkozott. A hagyomány törvényei nem az iskolákban keletkeztek, hanem az életben, mai nyelven szólva: a talmud nem szobatudósok, hanem az élet alkotása. Babilóniában is volt legfelsőbb birói és törvényhozói testület, melynek élén az *exilarka*, a száműzés fejedelme és egy melléje vagy alája rendelt törvénytudós állott.

A hagyományt Hillél pátriárka a nála áttérésre jelentkező pogány előtt az *írott* tannal ellentétben *szóbeli* tannak nevezte. Írásban nem létezett, már a Hillél koráig 400 éven át szóbelileg tradálták, ahogy az iskolában előadták. Nevezetes jelenség oly népnél, mint a zsidó, amely akkor már évezredes irodalommal bírt, a legrégebbit, amelyet a kultúrvilág mai napig ismer. Volt más népnél is, mint pl. a görög népnél, „nem írott törvény”. Mégis feltűnő, hogy a mindenkire kötelezőnek tekintett törvényt írásba nem foglalták. Ez egészen bizonyos, mert csak a 3-ik századból hallunk tilalmat a szóbeli törvény felírása ellen, amiből az következik, hogy addig ilyen kísérlesek nem történtek. A tilalmat azzal okolták meg, hogy a *szóbeli* tan ne kerüljön idegen kézre, mint az *írott* tan, vagyis a biblia. Az igazi ok ez már azért sem lehetett, mert maguk az írástudók terjesztették a bibliát a népek közt, átültették a népek nyelvére, mint pl. a görög köznyelvre és a fordításokba a hagyományt is belevítették. Az igazi ok csak az lehetett, hogy a hagyományos tant abban az alakban tradálták, amelyben keletkezett és hogy megkülönböztessék külső megjelenésében a *szent* iratoktól, a bibliától. Amaz Isten szava, emez a bölcsek szava. A kettőnek a sanctiója is különbözött egymástól. De bármi legyen az oka, csodálatos marad a tény, hogy erkölcsi tételek, bölcs mondások, történeti hagyományok ily tömegei

puszta emlékezés által évszázadokig tartották magukat, nemzedékről nemzedékre szállva. A népelet szájhagyományon alapult. Mindkét jelenség önmagában áll, melyre más népeknél alig van példa. Arról, hogy az emberi emlékezet képes-e ily rengeteg hagyományokat megtartani, még alább szólunk.

IV.

A hagyomány vázolt kialakulása és fejlődése a farizeus név alatt ismert írástudók műve. A *farizeusok* életideálja a vallás gyakorlása volt. Az Isten tana, melyet a zsidó nép a makkabeusok vezérlete alatt a külső és belső ellenség ellen, *Antiochus Epiphanes*, a szír zsarnok, és a görögség zsidó szolgálói ellen vére árán szerzett meg, lett a zsidó nép legdrágább kincse. Az isteni tant utolsó betűig kell minden zsidónak teljesíteni, az írástudók magyarázatai, rendelkezései és hagyományai szerint. A farizeusok ellenfelei a *sadduceusok* voltak. Ezek a főpapság és a zsidó nemesség köréhez tartoztak és inkább politikai semmint vallási pártot alkottak. A politika érdekeinek a vallás érdekeit is alárendelték. Egyes tanokra nézve, mint pl. a feltámadás, a lélek halhatatlanságára nézve a farizeusoktól eltérő nézeteket vallottak. De itt bennünket csak a hagyománnyal szemben elfoglalt álláspontjuk érdekel. Az ősök hagyományának kötelező voltát általában tagadták, ezzel együtt az írástudók egész magyarázati rendszerét. *Csak Mózes törvénye kötelező, még pedig betűszerinti értelmében.* Ebből kifolyólag pl. a „szemet szemért” törvényt betűszerint vették, büntető törvényük általában kegyetlen volt. Politikai párt volt, melyhez írástudók alig tartoztak. Miután nem a törvény szellemétől, hanem betűjétől vezéreltették magukat, önként lemondtak arról, hogy a törvényt magyarázat útján a közszellemmel és közszükséglettel összhangba hozzák. A nép az írástudókkal

tartott és a szadduceusok ezért maguk is a templomkultuszt az írástudók utasításai szerint végezték. A zsidó állam bukásával a szadduceusok eltűnnek a történet színteréről. Az egykori írásmagyarázatokról leginkább a talmudból értesülünk. Befolyást a talmudra, — hogy a *hagyomány* szó helyett a közismert szót használjuk — legfeljebb mint nagyúri ellenfelek gyakoroltak, de ez is csak szerény méretű. Kevés példát említ a talmud a farizeusok és szadduceusok eltérő nézeteiről, vitáiról. A rituális tisztasági törvényekre, az áldozati kultuszra, az ünnepekre és a büntetőjogra vonatkoznak. Leginkább azokat az eseteket emiitik, melyekben látszólag a szadduceus nézet volt a tetszetősebb, de amelyet a farizeusok felelettel elütöttek, megcáfoltak. Néhány példa. A szadduceusok kifogásolják azt, hogy a szent iratok tisztátalanná teszik a kezeket, ha azokat érintik, ellenben Homeros iratai nem teszik tisztátalannokká a kezeket. A farizeusok ezt felelik: A holt főpap csontjai tisztátalanok, a halott számár csontjai tiszták. *A szeretet szerint igazodik a tisztátalanság*, nehogy az ember atyja csontjaiból kanalakat készítsen. így áll a dolog a szent iratokkal és a profán iratokkal is. — A farizeusok az uralkodó nevét Mózes nevével együtt írják be a válólevélbe, mondják szemrehányólag a szadduceusok. A farizeusok talpraesetten azt felelik: Mózes második könyvében (5. fejezet 2. vers) az áll: „így szól Fáraó: Ki az Isten, hogy hallgassak szavára és elbocsássam Izraelt?” Itt Fáraó neve Isten neve előtt áll! — A szadduceusok azt mondják: A hamis tanukat csak akkor ítélik halálra, ha tanúvallomásuk alapján a vádlottat már kivégezték. A farizeusok pedig azt mondják: Csak akkor, ha a vádlottat még nem végezték ki, ha azonban már kivégezték, a tanukat nem ítélik halálra. A farizeusok, kik a vérontástól iszonyodtak, talán úgy gondolkodtak, elég egy ember halála, még ily esetben is.

A talmud, az egész zsidó hagyomány a farizeusok

műve, ők alkották meg, ők hordozói és terjesztői. Helyén van tehát, hogy itt a *farizeus* szó értelméről és a farizeusok szelleméről és jelleméről néhány szót mondjunk. A farizeus arameus szó, elkülönődést jelent, az olyan embert, aki a tömegtől a rituális tisztasági, étkezési, tizedet adó törvények szempontjából elkülönődik. Aki ezeket a törvényeket szigorúan megtartja, farizeus, ha nem is tudós. A tudós mind farizeus volt. A hagyomány képviselői mind farizeusok voltak, de a farizeus még nem a hagyomány képviselője. A jámborok mind farizeusok, de nem mind tudósok. A farizeus név ezért kétféle értelemmel bír: tudós vagy jámbor ember. Az evangélium írói is vegyesen használják a szót. Ellenfélnek azonban csak a tudósokat tekintették, ők maguk nem voltak tudósok, hanem *homines illiterati*. Polémiáikban a tudós farizeusokra gondolnak. Képmutató farizeust a talmud is említ, de nem gondolja, hogy minden farizeus képmutató. Az evangélisták sem. Az evangélium terjedt el a világon, ennek nyelve befolyásolta az európai nyelveket, *ennek következtében a farizeus a képmutató a világtörténetben*. Teljesen alaptalanul.

A szamaritánusokat az asszirek plántálták a fogásba hurcolt tíz zsidó törzs országába, Északpalestinába. Ezek a félzsidók és félpogányok kegyetlenek voltak, a zsidó néppel ellenségeskedésben éltek, a zsidókeresztényekkel is. Akadt közöttük jólelkű ember, kit Jézus mint „jótevő szamaritánusát a nem jótevő zsidó fölé helyezett. Ily módon a „jótékony szamaritánus” történeti fogalom lett, holott a szamaritánusok csodaszámba ment kivétellel szívtelenek voltak. A „képmutató farizeus” és a „jószívű szamaritánus” egy fajta igaz fogalom. *Mindkettő kivételből vált általánossá, a történelmi tényekkel homlokegyenest ellenkező hitet gyökeresztelve meg.*

Habent sua fata verba.

Fordítsuk már most figyelmünket a misna és a hozzáfűződő talmud tartalmára. A misna terjedelemre nézve nem sokkal nagyobb, mint a Biblia 24 könyve. Egy angol keresztény tudós kiadásában 500 harminckétsoros oldalból álló kötetet tesz ki. Hat részre oszlik, minden rész traktátusokra és minden traktátus fejezetekre. Teljes törvénykönyv, amely a köz- és magánéletet szabályozza. Szó van benne a föld termékeire vonatkozó rendelkezésekről, a szegényeknek járó adományokról, a szombatról és ünnepekről, a házassági jogról, a magán- és büntetőjogról és egyebekről, ami a vallásos és társadalmi életet szabályozza. Külön terjedelmes rész foglalkozik a tisztaság, illetve tisztátalanság törvényeivel, melyek azonban jórészt már az ókorban elvesztették jelentőségüket. Felette sok az erkölcsi, gyakorlati tétel, az ily irányú bölcs mondásoknak külön traktátus van szentelve, amely az Atyák mondásai név alatt általában ismeretes.

A misna szövegét veszi a talmud alapul. A talmud kommentár *is*, de nem *csak* kommentár, hanem egyszermind a törvényeknek diskussziója. A talmud formájáról és tartalmáról modern embernek azért nehéz képet adni, mert a modern embernek nincs mivel összehasonlítani és így nincs elég képzetanyaga, hogy a talmud mivoltát appercipiálja. A rendszer a görög elme terméke, a Kelet nem ismerte. A benszülött zsidó szellem nem annyira rendszeres, mint inkább ötletes. De azért a talmudban, hivatott ítélok szerint még mindig szigorúbb rendszer van, mint a római jog alapkönyveiben.

A rendszertelenség, ha a rendszert a mi fogalmaink szerint tekintjük, több okból ered. Az egyik ok az, hogy a talmud eredetében nem írott, hanem emlékezetbeli, vagyis élőszóval előadott és emlékeztető mű. Az emlékezetre való tekintettel összefoglaltak törvényeket, melyek egyenlő számú tételből állanak,

melyeknek egyenlő a külső formájuk, melyek egy szerzőtől erednek. Az emlékeztető jelek különfélesége mellett az eszmetársulás dominál, melynek folyómánya a legkülönbözőbb körbe tartozó mondások egymás mellé kerülése. A babilóniai talmud szerkezetének megértéséhez tudni kell azt, hogy a babilóniai zsidók más művet, mint a talmudot nem alkottak. Abból indultak ki a talmud szerzői, hogy a talmudban együtt kell találni a rabbinak, bírónak, zsinagógai szónoknak, tanítónak, jegyzőnek, sőt minden zsidónak mindazt, amit tudnia kell, amit tudnia szükséges vagy üdvös. A talmud maga mondja, hogy a talmudban minden benne van: a biblia, a misna, a talmud. Ez a mai napig élő közhit régi körökben. Nincs vérbeli talmudista, aki manapság is bármely kérdésre ne keresné a feleletet a talmudban. Ha más-kép nem, hát analógia útján találja meg benne. A rabbi a talmud korában egy személyben volt iskolafő, szónok, bíró, sok esetben orvos, tanító és egyéb. A tudományát mindezen tisztségekhez, részben az orvoshoz is, a talmud nyújtja neki, így gondolták a talmud megteremtői és a célnak megfelelően szerkesztették meg művüket. Ezekben belül a monumentális épületen sok százan évszázadokig építettek. A talmud tartalmának sokféleségéről még alább lesz szó, elsősorban azonban mégis *corpus iuris, törvénykönyv*, miről külön fejezetben kell beszélnünk.

A hit és erkölcs körébe vágó eszmék mellett a leg-tökéletesebbnek a jogrendszer mutatkozik a talmudban. A talmudi jog sem a mózesi, sem a misnikus törvénnyel szemben nem mutat hanyatlást, sőt számos pontban fejlődést. Csak két közérthető példára hivatkozunk. Mindenki ismeri a „szemet szemért” tételt. Mózes törvénye is így szól. De a talmud bölcsei nem nyugodtak bele a szószerinti értelembébe és úgy magyarázzák a mózesi törvényt, hogy kárpótlás értendő alatta. Ehhez a felfogáshoz többé-kevésbé erőltetett magyarázás útján jutottak, amiért 2000 év múlva a

szellemükbe behatolni nem tudó filológusok bírálatait kell elviselniük. Mózes törvényei ellen sűrűn hangzott és hangzik a kifogás, hogy sok benne a halálbüntetés. A kritikusok nem tudják, hogy minden ókori törvénykönyv csak egy büntetést ismert — a halálbüntetést és elfelejtik a középkori törvények kegyetlenkedéseit: a megcsonkítást, a kínzást s egyebet. Mózes 5 könyvében 36-szor található a „kiirtás” mint büntetés. A talmud bölcsei egyhangúlag úgy magyarázzák ezt, hogy Isten fogja a büntetést végrehajtani. És pedig úgy, hogy a bűnös a 60-ik életévet nem fogja túlélni. Ha teljes párhuzamot vonnának a mózesi és a talmudi törvények között, rendszeresen csoportonként szembeállítva a törvényeket, szembeötlővé válnék az, hogy a talmud jogrendszere nem áll a biblia jogrendszere mögött sem minőségre sem mennyiségre nézve. Sőt teljesebb, mint a bibliáé, ami természetes is, hiszen a biblia jogrendszerét veszi a talmud alapul, azt kiépíti, hézagait kitölti, a régebbi törvényeket a későbbi haladottabb kultúrviszonyokra alkalmazza. Még senki sem mutatta fel konkrét példákban azt, hogy a talmudi jog a mózesi törvénnyel szemben hanyatlást vagy visszafejlődést mutat.

A már említett Rabbi Jóhanan ben Zakkai és Rabbi Akiba 1700 évvel Beccaria előtt meg akarták szüntetni a halálbüntetést. Jóhanan meg is szüntette, oly kérdést intézve a tanúhoz, melyre nem felelhet semmiféle tanú, aki gyilkosságot végig nézett. Azt kérdezte ugyanis, hogy a füge kocsánja mily táj felé állott, mikor a gyilkosság történt. Akiba pedig, kinek korában a zsidó törvényszék halálos ítéleteket már nem hozhatott, egyenesen kijelentette: „Ha én ültem volna a Szanhedrinben, nem öltek volna meg embert soha.” Még csak arra sem hivatkozott, hogy kevesen vagyunk.

Általában jellemzi a talmudi jogot a gyakorlatiasság. Semmiféle légius elméletek és princípiumok, a jogeseteket mindig az életből veszi. És mégis a

casuistica, a furfang, a spintizálás prototípusának minősítik. *A talmud specialitásának tulajdonítják a laikusok azt, ami a jogi gondolkodás és vitatkozó általános sajátága.* A talmud az ó-keleti jognak egyetlen élő képviselője. Nem kell kiásni, mint az ékiratokat vagy a görög papiruszokat. Mennyi szeretettel veszik ezeket körül, minden cserépdarab, melyen betű van, minden papiruszrongy, minden ékiratos téglá igazi kincs. Megható tisztelet az ókor emlékei iránt. Semmikép sem vetekedhetnek tartalmukkal a talmuddal, jórészt nem is régebbek, miért állítják tehát a talmudot sarokba és miért tekintik ellenséges szemmel? A talmud nem gettókönyv, mert az ókori zsidók nem zárkóztak el a világtól. A talmud valójában zsidó vallási jelentősége mellett egy darab ókor. az előázsiai kultúrának legbecsesebb maradványa.

VI.

Itt lesz helyén, hogy a talmudnak kapcsolatát a világraszóló felfedezésekkel, melyeket az ásó segítségével tettek, röviden megvilágítsuk. Ezekről a felfedezésekről széles terjedelmű irodalom számol be. népszerű iratok is nagy számban, mi azonban célunknak megfelelően csupán a talmudi vonatkozást érintjük, ezt is csak röviden, főképp a talmudi jogrendszer szempontjából.

Az utolsó évtizedekben az ókori történet, az ókori kultúra országaiban végzett ásatások által, soha nem remélt gazdag anyaggal gazdagodott. Napfényre kerültek Előázsiában az *ékiratos táblák* és Egyiptomban az *arameus* és a *görög papiruszok*. E megbecsülhetetlen ismeretanyag alapostul megváltoztatta az ókorról alkotott képet. Oly korokba mehetünk vissza, melyekről eddig alig tudtunk valamit és oly dolgokat tudunk meg, melyekről azelőtt semmi sejtelmünk sem volt. Az asszír-babilóniai jogrendszert nagy vonásokban ismerjük. Megállapítható, hogy a talmud jogrendszere szá-

mos pontban azonos az ókeleti jog idevágó pontjaival. Nemcsak a mózesi törvény szolgál analógiákkal, hanem a talmud is. A talmudban vannak jogi tételek, melyek a bibliában nincsenek meg, pl. a szomszéd-jog, de megvannak az asszír-babilóniai jogban. Nagyszámban kerültek elő ékiratos szerződés-táblák, melyek sok tekintetben a talmudi jogot tükröztetik, részben a még mai napig járatos rabbinikus szerződésekkel azonosak. A szerződés neve asszír nyelven *Gitu*, a talmudban *Get*, amely sző, mint a válólevél neve, minden zsidó előtt mai napig ismeretes. *Az ókori zsidó nép nyelve az egyetlen, amely a szerződés ez asszír nevét megőrizte, évezredekig olvasták a talmudban, de csak az utolsó évtizedekben vált ismertté eredete.*

Csak napjainkban kerültek napfényre az óasszír törvények töredékei, melyek most 5000 évnél idősebbek, a közismertté vált Hamurabi kódexnél kéreken ezer évnél régiebbek. Ezekben a törvényekben találjuk a sógorházasságot, mint Mózes ötödik könyvében. Részletes utasításai között nem egy van, amely a talmudra emlékeztet, vagy pedig a talmudi szabályok által világosabbá válik. A nő hűtlenségére vonatkozó rendelkezés a nőnek való megbocsátás tekintetében megvilágítja a bibliai rendelkezést, amint ezt régebben magyaráztam, és mutatja azt, hogy a talmud az ókeleti népek felfogása ellen szállt sikra, mikor azt rendelte, hogy a férj házasságtörő feleséget nem tarthat meg. Az asszirológiának, különösen a jogot illetően, a talmud elsőrendű segédeszköze.

Egyiptom száraz homokja megőrizte az *írott papiruszokat*, melyeket az időszámításunk előtti és utáni évszázadokban mint hasznavehetetlen dolgokat a szemétdombra vetettek. Tízezernél több töredék lett eddig közzétéve. A régiségtudománynak igazi gyöngyei. Oly szeretettel foglalkoznak az ókori maradványokkal, hogy „papirologia” címmel külön tudományágot alapítottak meg. Az ókori élet támadt fel

ezekben a papiruszokban. A talmudban is él az ókori élet, mert a talmud nem az ókori életről ír, hanem az ókori életet magát mutatja be. Halljuk, hogy megalkotói hogy beszélnek és látjuk, hogy cselekednek. Szakszerű értekezésekben mutattam ki, hogy kölcsönösen sugarak esnek a papiruszokból a talmudra és a talmudból a papiruszokra. Így pl. a papiruszok büntető záradékainak néhány pontja csak a talmudból válik érthetővé.

Hadd álljon itt két közérthető példa. Mikor Jeremiás próféta magához váltja családi birtokát, azt mondja, hogy két vételszerződést állított ki: egy *lepecsételt* és egy *nyitott* okmányt. Már a talmud magyarázza ezt az érthetetlen mondást. Az egyik talmudtekintély azt mondja, hogy csakugyan két *azonos* okmányt állított ki a próféta: az egyiket lepecsételte oly módon, hogy a tanuk egyenként rátették pecsétjüket a körülkötő fonálra, úgy hogy annyi pecsét (és fonál) volt, a hány tanú. Ezt az okmányt a próféta eltette cserépedénybe, hogy hosszú ideig fennmaradjon. Cserépedényekben találtak görög nyelvű okmányokat, melyeknek körülkötő fonálára egy-egy tanú pecsétje volt rányomva. 800 évvel Jeremiás próféta kora után tudta még a talmud, hogy a próféta milyen okmányt állított ki. Még csodálatosabb az, hogy a régi okmány forma 1000 év után is él a zsidó népnel, sőt az egyiptomi görögöknél is.

A másik példa ez. Mózesi jog szerint az eladástól egy éven belül visszaléphet az, aki fallal körülkerített városban lévő házat eladta, ha a vételárt az utolsó napon a vevőnek visszaadja. A házat becselebbnek tartották, mint a pénzt, a vevő tehát úgy segített magán, hogy a lejárat napján elrejtőzött. Hogy a visszaélést megszüntesse, a sokszor említett Hillél pátriárka úgy rendelkezett, hogy az eladó a vételpénzt leteszi a jeruzsálemi szentélyben és „betöri saját háza ajtaját”. Egykorú görög papiruszokból megtudjuk azt, hogy gyárvételnél hasonló történt, a különbség csak az,

hogy az összeget a királyi bankba tétemenyezték le. Példa egyúttal arra, hogy a talmud intézkedése nem lisztára talmudi, nem is pusztán zsidó, hanem általános ókori jellegű.

Az angolok útépitésnél Asszuánban, a héber nyelvvel rokon *arameus* nyelvű okmányokra bukkantak. Asszuán egyiptomi várost már Ezekiel próféta említi, az arameus nyelv volt az ókorban a legelterjedtebb nyelv, melyet a zsidók is beszéltek. Ezek az okmányok, összesen 12, egy zsidó család archívumát alkották. Tartalmuk különféle, van közöttük egy házasságszerződés is, amelyet Aszhor egyiptomi építész és Mibtahja zsidó asszony kötöttek. A szerződés szabályozza a vagyoni viszonyt és intézkedik válás esetére. Ez az ötödik században időszámításunk előtt, vagyis kereken ezer esztendővel a talmud befejezése előtt kelt okmány a talmud szempontjából több okból bir jelentőséggel. Megtudjuk belőle, hogy a válólével mai napig szokásos formulája már akkor is járatos volt. így hangzott: „Mehetsz, a hova akarsz.” A házasságkötő formulát, a házastársak vagyoni jogát szintén megtaláljuk a talmudban. A vétellevelekben és egyéb szerződésekben szintén oly megállapodások és jogi formulák foglaltatnak, melyekre századok múlva a talmudban bukkanunk. *Ezek az okmányok Ezra írástudó korából erednek és élő tanúi annak, hogy az Ezrára, mint ősrre visszamenő talmudi jog már akkor élt.* Nem mint talmudi jog, hanem mint a zsidó katonai telep joga, melyet a perzsa nagykirály határöröknek telepített oda, hogy megvédjék a perzsa világbirodalom egyiptomi-nubiai határát a barbárok betörése ellen. A legmeglepőbb azonban, hogy a rabbinikus okmányok, melyek még a jelenkorban is járatosak, ezekre a 2500 éves okmányokra emlékeztetnek mind tartalomra, mind nyelvre nézve. Világra szóló példája a konzervatizmusnak, melyre a zsidókon kívül semmiféle népnél nincsen példa.

Egészen a legújabb korig a talmudi jogot első-

sorban a *római joggal* hasonlították össze. Még most is szokásban van ez az összehasonlítás és általában azt hiszik, hogy a római jog a talmudi jogra hatással volt. Nagyon csekély mértékben. A Keleten ugyanis a római tartományok lakossága saját jogait megtartotta és csak a római polgárokat kezelték a római jog szermt. E helyen elég e kérdésről ez az általános észrevétel.

VII.

Nagy jelentősége van a talmudnak az általános tudomány szempontjából, mint elsőrendű forrásnak A 16. és 17. században a keresztény hebraisták a talmuddal behatóan foglalkoztak. Abból a helyes nézet böi indultak ki, hogy a zsidó népet, eszméit és érzelmeit a talmudból lehet megismerni, következésképp az újtestamentumot valójában csak a talmudból lehet megérteni. Az őskereszténység és az evangéliumok megértéséhez az út csak a talmudon át vezet. Az apostolok mind zsidók voltak, Pál apostol büszkén hirdeti, hogy Gamaliel pátriárka lábainál ült. Ez a pátriárka a talmudból mint nagyjelentőségű intézkedések atyja ismeretes és az evangéliumok mint az apostolok szószólóját említik. A régi keresztény hebraisták gyűjtötték a párhuzamokat a talmudból az evangéliumokhoz, oly munka, amely legújabb időkig folyik. Csak tavaly jelentette ki *Osterley* angol tudós, hogy a Pirké Ábót, vagyis az „Atyák mondásai” nélkül az evangéliumok nem érthetők meg. „A zsinagógai teológia” oly disciplina, melyet tudományos keresztény kutató nem mellőzhet és Weber ily című hézagos munkája is több kiadást ért. *Reuchlin* János, a nagy német humanista óta foglalkoztatja a talmud a tudósokat felekezeti, faj és nyelvkülönbség nélkül. A szenvedélyek piacán megbélyegzett talmud a komoly tudomány képviselőinél drága kincs. A keresztény hebraista irodalom felette gazdag és külön figyelmet

érdemel, tárgya elsősorban a talmud, melynek jelentőségét felismerték. Erről nem szólnak mi itt, csak egy megfigyelésünket jegyezzük fel.

Az egyetlen keresztény bibliafordítás, amely a héber eredetiből készült az ókorban, Jeromos egyház- atya műve. Héberül palesztinai talmudtudósoktól tanult, Betlehemben a 4. század utolsó negyedében. Talmudistáktól vette bibliamagyarázatát és aszerint fordított. *Ez a fordítás, a Vulgata a római katolikus egyház kanonizált bibliája.* Ezt a bibliát szintén csak a talmudból lehet tökéletesen megérteni, — a római egyház hivatalos bibliája a 4. század zsidó exegézisének legnagyobb emléke.

A *legjelentősebb a talmudnak bölcselete* és erkölcstana. Ezekről képet adni e kis munka keretében nem lehetséges, csupán néhány vonást mutatok be. A felebaráti szeretet arany szabálya a bibliában, mint mindenki tudja, így szól: Szeresd felebarátodat, mint tenmagadat. Ezt a szabályt idézi az evangélium is, de maga így formulázza: *„Mindent, amit akartok, hogy az emberek veletek cselekedjenek, azt cselekedjétek ti is övelük, mert ez a Törvény és a Próféták.”* A *Didache* című térítő kátében, melyet az őskereszténység a zsidóktól vett át és saját céljaira átformált, ez a tétel így hangzik: *„Ami néked nem tetszik, azt ne tedd másnak”.* Ez a nemleges formula a talmudból származik. Hillél azt mondta a pogánynak, aki a zsidó vallást egy lábon állva akarta megtanulni, hogy *„ami neked nem tetszik, azt ne tedd másnak. Ez az egész Törvény, a többi csak magyarázat, menj, tanulj.”* Ez az arany szabály a zsidó nép lelkéből fakadt, Hillél pátriárka csak találóan alkalmazta. Oly erős gyökeret vert, hogy az evangélium más formulázása dacára évszázadokig tartotta magát és oly népszerű volt a zsidó formula, hogy őkeresztény sírfeliratokon is található.

A felebaráti szeretet gyakorlását a nemzsidókkal szemben is előírja a talmud. íme néhány rendelkezés: *„Gondoskodni kell a nemzsidó szegények ellátásáról a*

zsidó szegényekkel együtt. El kell temetni a nemzsidó halottat a zsidóval együtt. Meg kell látogatni a nemzsidó beteget is.” Itt van együtt a talmud egyetlen egy lapján két sorban a pogányokkal szemben gyakorlandó az a jótékonyosság, amit Máté evangéliuma 25. fejezetének 35. és 36. versében első helyen említ. *Máté ezen két verse a keresztény jótévis alapja és forrása.* *Philo*, Jézus öregebb kortársa azt mondja Mózes nevében egyebek között: „Tüzet kell adni *mindenkinek, aki azt kéri*; élelmet kell adni a koldusnak és nyomoréknak, tisztességes temetést kell adni az elhagyott halottnak.” Mózes szellemében mondta, de nem könyvből vette. *Josephus* zsidó történetíró, ki Jeruzsálem elpusztítását saját szemével látta, szintén Mózes törvényei közt említi *minden emberre vonatkozólag* a következőt: „Mindenkinek, aki rászorul, adni kell tüzet, vizet és élelmet, mindenkinek meg kell mutatni az utat, nem szabad temetetlenül hagyni a halottat.” Keresztényekkel is gyakorolták zsidók a jótékonytságot, még pedig oly nagy mértékben, hogy a keresztények vonzódtak hozzájuk. Történt ez a 4-ik században, magában Palesztinában. Koronatanú a már említett *sz. Jeromosnak*, aki ezt mondja: „Vagy utasítsuk vissza a zsidók aranyát hitükkel együtt, vagy ha az aranyuk tetszik, tessenek a zsidók is, kiket aranyukkal vagy igazolnunk kell, vagy elítélnünk.”

Felülmúlhatatlan a talmudnak élettapasztalata és emberismerete. A legszebb mondásokat találjuk nála. A talmud tekintélyeinél az optimista és pesszista világnézet harcát is látjuk abban a remek vitában, hogy mi jobb az embernek: a megszületés vagy a meg nem születés? A vitázó két iskola 25 évi vitakozás után megegyezik abban, hogy jobb lett volna meg nem születni, de ha már megszülettünk, legyünk becsületes, jámbor emberek.

A talmud belső anyagát belőle magából vett filozofokkal *halákára és agádára* osztják. A haláka törvényes rész, az agáda minden egyéb. Az agáda véle-

jében szentírásmagyarázat, elsősorban a szónoklat céljaira. A zsinagógai szónok az élet terheit sokszorosán viselő régi zsidó népet tanította, buzdította, vigasztalta. Szónoklata kiinduló pontját a szent szóból vette, végül arra tért vissza, de beszédjének tartalmát szabadon formálta. Belevett mindent, amivel hallgatói figyelmét leköthette, amin épültek, ami felemelte őket. Szabadon csapongott képzelete a zsidó évezredes múltban, annak nagy eseményei és nagy férfiai körül. Való és költészet ölelkezik előadásában. A próféták ihlete őt is megszállta, de a monda, mese, bölcselél alakját öltötte magára. Az agádista a zsidó költő, történész, bölcselő, szónok egy személyben. A nép órákon át hallgatta és nem fáradt bele. *Az első példa a népek történetében, hogy a nép nem politikai tartalmú beszédek iránt érdeklődést mutatott és az első példa arra is, hogy a szónok önző cél nélkül szónokolt. Ilyen szónok volt Pál apostol is, aki lelkes szónoklatainál a pogány népek között bámulatot keltett és csodás sikert aratott.* Ilyen önzetlen szónoklathoz a pogány népek nem voltak szokva. Ezt csak mellékesen jegyzem meg. *Az agádista az egyházi szónoklat atyja.* Beszédeihez sereglett a nép, zsidó és nem zsidó egyaránt, még a 4. században is, főképen az asszonyok, mint Jeromos, panasolja, a keresztény asszonyok is. Mivel az agádista mindenről beszélt, beszédeiben, melyeknek csak gerince, magva maradt reánk, a legkülönbözőbb ismeretkörök tűnnek elő és így az agáda a tudományok történetére elsőrendű forrás. Bűvös mondák, elragadó hasonlatok, megkapó mondások fűszerezik az előadást. Jézus híres hasonlatai szintén az agárával mutatnak rokonságot. Mikor *Drews* keresztény tudós Jézus létezését általában kétségbevonta. *Fiebig* evangélikus theológus az egykori agáda hasonlataiból bizonyította létét De az agáda mindenekfelett a hitese erkölcs forrása, ezek szolgálatában áll és ezeknek hivatott tolmácsa, mestere az agádista.

VIII.

De tekintsük a talmudot függetlenül a hit és erkölcsstantól, lássuk pusztán mint írott emléket és kérdezzük azt, hogy mit meríthet belőle az általános tudomány? Meglepően sokfélét, alig van tudományág, amely történetére nézve nem meríthetne belőle többé kevésbé adatokat. Első helyen áll a *jogtudomány*, melyről már bőven szóltunk. Még gazdagabb a *nyelvtudomány*. A misna hébersége sok fényt derít a biblia héber nyelvére. úgy viszonylanak egymáshoz, mint a klasszikus görög nyelv a közönséges görög nyelvhez. Tanulságos onalógia. A talmud keleti arameus nyelve a sémi nyelvtudomány kiváló anyaga, az iskolai és jogi terminológiára gazdagabb anyag e körből alig található máshol. A legrégebb *községi iskola* a világon a zsidó iskola, 2000 évnél idősebb. A talmud maga velejében az iskola terméke. Gazdag *pedagógiája* van, melyet a pedagógia története mint érdekes fejezetet iktathat be, de egyébkép is fruktifikálhatja.

Az *asztronómia* őszsidó nemzeti tudomány, mivel a kalendárium a vallásos élet szempontjából elsőrendű jelentőséggel bír. Asztronómiája érdekes keveréke a babilóniai és a görög asztronómiának, adatai mindkettőnek szolgálnak felvilágosítással kellő tanulmányozás mellett. Igen érdekes ismeretekkel bírtak a talmudisták e körből. A hetven évenként visszatérő, talán a 18. században felfedezett Halley-féle üstökös is említve van már a talmudban.

Az asztronómia alapja a *matematika*. A legújabb időkig, az ékiratok felfedezéséig, a Kelet matematikájának főképviselője a talmud volt. Felette nagyrabecsülték ezt a tudományt, azt mondják pl. két talmudtudósról, hogy ki tudták számítani, hány vízcsepp van a tengerben. Szórványosan, csak úgy alkalomlag elárult matematikai ismereteiből újabb matematikus egész füzetet állított össze. A Kelet matematikájának mai napig a talmud talán főképviselője, mindenesetre *egyik* főképviselője.

A *medica* szintén nemzeti tudomány a zsidóknál ősidők óta. A talmudban szereplő sok talmudtekin-tély polgári foglalkozására nézve orvos volt. A tal-mudnak az orvostudomány körébe vágó nyilatkozatai oly számosak, hogy kötetekre telt belőlük. Sőt *sze-meézetéről* magáról Kotelmann keresztény orvos 30 évi tanulmány után szép kötetből álló monográfiát írt, ítélete szerint a talmud orvostudománya elsőrendű, már ismeri a császármetszést. Maga a pátriárka is nem ritkán orvos volt, az egyik Gamaliel a nem zsidó világban is nagy hirre tett szert. A talmud higiéniai szabályaiból Maimonides törvénykódexében tömött egészségtant állított össze, mely ma is megállja helyét és érdemes volna lefordítani. A talmud orvostudomá-nyában is kereszteződik a Kelet és a Nyugat.

A talmud *állat- és növénytani* adatai köteteket tölthetnek meg. Ennek a tudománynak első kép-viselője hazánkban él — *Lőw Immánuel* főrabbi. Mi-után fiatal korában az arameus növénynevekről az egész világon elismert munkát tett közzé, öreg nap-jaira, mint élete szorgalmának gyümölcseivel, elké-szült a talmud botanikájával és állattanával. Kor-szakalkotó munkák e téren, melyeknek jelentősé-güknél fogva a jelen nehéz viszonyok között is fog akadni kiadója. A szakkörök — nemcsak a talmu-disták — feszült érdeklődéssel várják e művek megie-lenését. *Ásványokról*, különösen drágakövekről sűrűn van szó. Bizonyos, hogy az alkémia, amely Alexan-driában már az ókorban virágzott, szintén eljutott a zsidókhöz, de a talmud *ásványtanának* még nem akadt megváltója.

Palesztina zsidó lakossága már az ókorban na-gyon kevert volt. Állandó volt a kivándorlás, de ál-landó volt a visszavándorlás is. Kivándoroltak kény-szerüségből, bevándoroltak a Szentföld szeretetéből. A bevándorlók, kik Babilóniából és Egyiptomból, fő-kép Alexandriából jöttek, ókori általános szokás sze-rint együtt maradtak, együtt laktak, külön községet

alkotlak. Jöttek más országokból is, Indiából, Arábiából, Kisázsziából és a világ más tájairól. Szokásaikat, életmódjukat megtartották, az egész világ zsidósága *in mice* Jeruzsálemben és a Szentföldön élt. Áll ez kisebb mértékben Babilóniáról is, tehát a talmud mindkét hazájáról. Mint a zsidók, más fajok is vándoroltak, különösen Palesztinában igen sokféle nép telepedett le. A városok java hellenista keverék néppel telt meg. Áll ez kisebb mértékben Babilóniáról, a szorosabb értelemben vett talmud hazájáról is. E körülmények folytán a talmudisták jól ismerték nemcsak a különféle zsidók, hanem a más népek életét és szokásait is. Felülmúlhatatlan rövidségű találó jellemzést ad a talmud a népekről és nyelveikről. A rómaiak gazdagok, a babiloniak szegények, az élambeliek gögösek, a perzsák erősek, a médek férgesek, az egyiptomiak varázslók, az arabok fajtalanok, az asszonyok beszédesek. Négy nyelvet használjon a világ: A szir nyelvet gyászolásra, a görög nyelvet az énekekre, a római nyelvet a csatára, a hébert a szónoklásra. Ezzel a pár ecsetvonással csak azt akarjuk bemutatni, hogy a talmudistáknak volt alkalmuk a népeket megismerni és hogy a világot nyílt szemmel figyelték.

Ugyanezért bizhatunk jellemzéseiben és hihetünk *földrajzi* adataiban, melyek mind alkalmi közlések, melyek az illető országokból származóktól vagy ott megfordultaktól erednek. A talmud *történeti* adatai hasonló forrásból erednek, és példái a Kelet történeti stílusának. Történet, rege, anekdota összefolynak. A talmud valóságos kincsesbányája a mondáknak, régi babonának, mithológiának, a folklore minden fajtájának. *Semmiféle más forrásban, a görög és latin irodalmat sem véve ki, nem látható az ókori népelet oly elevenen- mint a talmudban.* A talmudisták nem írók, egyáltalában nem irtak, csak szóbelileg hagyományoztak, nem egyéni reprodukciókat adnak az ókori életről, hanem egyes részle-

lekben magát az ókori életet. A talmud sok tekintetben papirusz, ha nem is kell kiásni, a papirusznak az életet tükröztető sajátásaival bír. Ha a Kelet historikusa a kronológiai adatokat és a világeseményeket nem is merítheti a talmudból, a színeket leginkább belőle veheti. Az ókori *reáliáknak* a talmud kiapadhatatlan forrása.

Ha a régiek azt hitték, hogy minden benne van a talmudban, *quod non est in talmude, non est in mundo*, ez naivitás volt, de a tudomány világosságánál is el kell ismerni, hogy ösztönszerűleg érezték ki gazdag tartalmát. A tudományra nézve sem merítettük ki vázlatunkban jelentőségét, sok minden van benne, miről nem szóltunk. Bátran lehet minden történeti kérdésnél hozzá is fordulni, rendszerint van valami adománya. Üres kézzel nem igen fognak tőle visszatérni.

IX.

Bemutattuk a talmudot, megmondtuk, kicsoda-micsoda, hova való, milyen idős, milyen dolga volt és van, de ő maga még nem szólalt meg. Pedig az embert is csak akkor ismerjük meg igazában, ha a bemutatás után ő maga is kezd beszélni. Helyén lesz tehát, ha néhány részletet idézünk magából a talmudból, hogy közvetlen ismeretségbe lépünk vele. Ez annál szükségesebb, mert nem olyan alakú könyv, amilyeneket mi a klasszikus és modern irodalomból megszoktunk. Nagyon is elüt valamennyitől. Nem egy szerzőnek, nem is egy kornak, hanem százaknak és századoknak a terméke. Nemzedékek dolgoztak rajta, a szokásos történeti tárgyalások szerint tizenkettő. Az egyes nemzedékek alkotásai mintegy geológiai rétegek fekszenek egymás felett. Az előadás formája is egészen sajátos. Sokan jutnak szóhoz, kereken kétezren, a névtelenek száma is megfelelő nagy lehet.

De hogy a talmud mely lapján mily szerző fog nyilatkozni, sohasem lehet tudni. Egy-egy nézet, rövid mondás, ellenvetés s hasonló mindaz, amit a talmud egy-egy tekintély nevében egyszerre közöl. Sűrűn találkozunk vitatársakkal: az egyik így gondolja, a másik amúgy. Kétszer évente egy-egy hónapra, tavasszal és ősszel, összegyűltek az iskolafők, rabbik és bírák egy személyben, kik nem ritkán a közigazgatást is végezték, hogy tanácskozzanak. Bátoran lehet mondani, hogy országos *zsinatot* tartottak. Nem is tudom hamarjában, hogy a zsinat maga nem zsidó eszme-e? A gyűlés tárgya meg volt alapjában határozva, amennyiben egy-egy traktátus tárgyalása volt kitűzve. De nem pusztán elméleti, hanem gyakorlati célból. Tárgyalásra kerültek bonyolult jogi, rituális és egyéb kérdések is, melyeket megvitattak. Az eredményt megállapították enigmatikus rövidséggel és azt felvették a talmudba. A megformulázás nem a puszta eredményre szorítkozott, hanem tanácskozás, a vita legfontosabb mozzanatait is megrögzítette. Helyet adtak a kisebbségi véleménynek is, még pedig az azt képviselő tekintély neve alatt. Ez így folytatódott nemzedékről nemzedékre és valamennyinek eszmecseréi, vitái, határozatai egymás mellé sorakoznak. Nem veszett el semmi, amit megörökítésre érdemesnek ítélték.

A keletkezés módja látható a talmud formájában. Az iskolai tanítás és a tanácskozás rendjének alakja tükröződik benne. Még a vita során felhangzó közbeszólás is megüti fülünket, mikor pl. azt halljuk: „Hát a másik?” (t. i. hogy gondolta). A talmud meg van szerkesztve, de a szerkesztésnél a tanítás, tanulás, vita, eszmecseré formája érvényesült. A temperamentum, az élő beszélgetés határtalan eszmetársulása elevenné és tarkává teszik. A misna-traktátusok meghatározott témáitól a diszkutáló talmudisták

messzire el-elkalandoznak, ugyanezért minden traktátusban minden előkerülhet, mire címénél és tartalmánál fogva rendszerbe szorított gondolkozással gondolni sem lehet. Így pl. az ünnepekről szóló rend traktátusaiban szó van a magán- és büntetőjogról, valamint a házassági jogról és megfordítva. Maimonides, ki a talmud egész tartalmát a legtökéletesebb rendszerbe foglalta törvénykönyvében, maga sem tudta hamarjában megadni egy büntetőjogi tétel forrását a talmudban. Kereste a büntetőjog traktátusaiban, hol nem találta, míg végre rábukkant a házasságjog egyik traktátusában.

De úgy veszem észre, hogy megint a talmudról beszélek és nem a talmudot beszéltem. Ideje, hogy körülnézzek benne. Melyiket szeressem? Nem fogok választani, mint az szokásban van, oly részleteket, melyek erkölcsi tanításokat, világraszóló emberszeretetet, csillogó mondásokat, elragadó hasonlatokat, ókeleti bölcsességeket tartalmaznak. Ezek más lapra tartoznak, az Agáda körébe, melyet külön könyvben kell ismertetni. A talmud lényegét nem is ez az ismeretkör alkotja, hanem a *törvényi* rész, amely a talmud történeti jelentőségében is első helyen szerepel. Tekintettel kell azonban lennem olvasóimra, kiktől talmudismereteket nem követelhetek, a megválasztásnál ugyanezért az általános ismeretekhez közelálló körből veszem a bemutatandó részleteket. Híven fordítok, de nem szószerint, egyfelől azért, mert a szó szerinti fordítás nehezen volna érthető, másfelől pedig azért, mert a *szószerinti* fordítás nem hű fordítás. Most adunk egy-egy példát az első, harmadik és negyedik rendből. Az első példa a talmud kezdete. A szögletes zárójelben lévő szavak nincsenek a talmudban.

(Berákót 2a)

Misna.

„Mikortól kezdve szabad a Sema [Jiszáelt] olvasni este? Azon időponttól kezdve, mikor [a rituálisan tisztává lett] Kohaniták [áldozó papok naplemente után] a teremát [nekik kijáró gabonaadományból sült kenyér] ehetik, az éj első szaka végéig. Ezek Rabbi Eliezer szavai. A bölcsek [általános vélemény] azt mondják: Éjfélig. Gamaliel pátriárka azt mondja: Hajnalig.”

Talmud.

„Mire vonatkozik a tanná [misna szerzője], hogy így kezdi: „Mikortól kezdve? [hisz nem volt még szó a Sema olvasásáról]. Továbbá: Miért kezdi az esteli, kezdje a reggeli Sema olvasása szabályaival! [Felelet]: A tanna a biblia szavára vonatkozik, mely szerint *lefekvéskor* és *felkeléskor* kell a Sémát olvasni [Mózes V. könyv, 6. fejezet, 7. vers] és így értendő: Mikor van a lefekvés időpontja? Mikor a Kohaniták [áldozó papok] teremájukat kezdik enni. Ha akarod, add ezt a feleletet: A tanná [misna szerzője] a világ teremtéséből vette a mintát, ott az van írva: „Lett este és lett reggel, első nap” (Mózes, I-, 1, 5).

A mi nyelvünkön szólva a bemutatott talmudrészlet ezt mondja. A misna azért kezdi a „Mikor”-ral, mert a bibliai parancs ismeretét feltételezi, nem kell tehát külön statuálni, hogy a hitvallomást, a Sema Jiszáelt, mindennap kétszer kell elmondani, csak azt kell szabályozni, hogy mely időponttal lehet kezdeni és mely időponttal kell végezni. De így is érthetjük, hogy ez a misnatétel eredetileg a biblia ezen szavához fűződött: „Beszélj róla, mikor lefekszel

és mikor felkelsz”, műszóval: *midras* volt és onnan lett a misnába átvéve. Helyes a második felelet, melynek veleje az, hogy *a nap este* kezdődik, először tehát az esti Sémáról kell beszélni. A holdévnél az időszámítás alapja a hold, a hold pedig este kel föl.

2.

(Kiddúsin 41 a)

Misno.

„A férfi eljegyezheti a nőt vagy önmaga, vagy küldöttje által. A nő eljegyeztetheti magát vagy önmaga, vagy küldöttje útján. Az ember eljegyeztetheti leányát, midőn már leányzó [12 éves], vagy önmaga, vagy küldöttje útján.”

Talmud.

„Ha már küldöttje útján eljegyezhet nőt, hát mi- nek kell mondani, hogy személyesen? Rab József azt mondta: Érdemesebb cselekedet, ha maga cselekszi, mint ha küldött útján cselekszi. így Rab Szafra maga perzselte az állat fejét, Rába maga sózta a halat [fa szombat tiszteletére]. Némelyek azt mondják: Ez [küldött útján való eljegyzés] tilos, mint Rab Jehuda mondta Rab nevében: Nem szabad az embernek nőt eljegyezni, mielőtt látta, mivelhogy talán észrevesz a nőn valami rütságot és visszatetszővé lesz szemeibe, a Tóra pedig azt mondja: Szeresd felebarátodat, mint tenmagadat. Amit Rab József mondott, az a misna második tételére vonatkozik. „A nő eljegyeztetheti magát önmaga vagy küldöttje útján.” Ha küldöttje útján eljegyeztetheti magát, hát minek kell mondani, hogy személyesen eljegyezheti magát? Rab József azt mondta: Érdemesebb cselekedet, ha maga cselekszi, mint ha küldött útján cselekszi. Így Rab Szafra maga perzselte az állat fejét, Rába maga

sózta a halat [a szombat tiszteletére]. De ez [a nő részéről a küldött útján való eljegyzési nem tilos. Mint Res Lakis mondta, mert Res Lakis azt mondta: „Jobb ketteskén, mint özvegyeckén” [mondják t. i. a nők].

A talmudi jog szerint az eljegyzés házassággötő joghatállyal bir (sponsalia de présente). A római jog a „helyettesítés”-t nem ismeri, a talmudi jog szerint a *mandatarius* a házasságot is megkötheti. Lehet per procura nősülni, mit eddig csak a legmodernebb államok statuáltak. Ez volt az általános ókeleti felfogás. A talmudisták morális okokból megtiltják a férfinak, hogy láttatlanba nősüljön, talán nem tetszik majd neki a felesége, pedig feleségét úgy kell szeretnie, mint saját magát. A nőt nem lehet akarata ellenére elvévni, belejegyzése elengedhetetlen előfeltétel, de a nő eljegyeztetheti magát láttatlanban is, mert a nők minden körülmények közt férjhez akarnak menni, ökölnyi férj is férj. „Jobb ketteskén, mint özvegyeckén.” Más helyen a talmud közönséges prózában ezt így fejezi ki: „Sokkal inkább szeret a nő férjhez menni, mint a férfi megnősülni.” A talmud szerint mindkettő akar, csak az a kérdés, ki akar jobban. „A férfi szalad a nő után.” „A prozelita nő után pedig mindenki ugrik” mondja szintén a talmud.

Nézzünk most kissé komplikáltabb eljegyzési kérdést.

2. b.

(Kiddúsin 58 b.)

Misna.

„Ha valaki azt mondja a másiknak: Menj és jegyezd el nekem azt a nőt és az elmegy és eljegyezi magának, a másiknak van eljegyezve. Épp így van, ha valaki azt mondja egy nőnek: Légy nekem elje-

gyezve 30 nap múlva és jön egy másik a 30 napon belül és eljegyezi magának, a másíknak van eljegyezve.”

Talmud.

„Ha valaki azt mondja: Menj és jegyezd el nekem stb. Amit tett, az téve van, de csaló módra járt el. A tanná is azért mondja: „Ment, hogy t. i. csalárdságba ment”. . . *Rabin* nagyjámbor ember elment, hogy egy nőt eljegyezzen a fiának és eljegyezte magának. [Kérdés]: Hiszen azt tanultuk: Amit tett, az téve van, de csaló módra járt el? [Felelet]: Nem adták a fiának. [Kérdés]: Előbb tudatnia kellett volna fiával? [Felelet]: úgy gondolta, közben jöhet más ember és eljegyezi a nőt magának.”

Sietős volt. a nők nagyon kapósak voltak. A talmud más vonatkozásban is figyelembe veszi az aggodalmat: „Talán más megelőzi az eljegyzéssel.” A házasuló kedv igen nagy volt. A megbízott, sőt az atya is magának jegyezi el a kiszemelt nőt. Az apa keresett nőt a fiának, mint az más régi és új népeknél szokásban volt és van. De a török szokást, hogy a vőlegény a házasság előtt nem láthatja a menyasszonyt, a zsidók nem ismerték, sőt megtiltották az ilyen házasságot, mint láttuk. A példák az életből vett esetek, nem kieszelt' elméleti kérdések. így az is, hogy „30 nap múlva légy nekem eljegyezve”, ami nem más, mint a *sponsalia de futuro* egyik válfaja.

3.

(Bába Mecia 94a és 94b)

Misna.

„Ha valaki kölcsön vesz egy tehenet és vele együtt gazdáját is kölcsön vette vagy megfogadta; ha előbb vette kölcsön vagy megfogadta a gazdáját és

azután vette kölcsön a tehenet és a tehen elhull, fel van mentve [a kártérítés alól], mert mondva van: [Mózes II. 22, 7. Ha valaki kölcsön vesz stb.] „Ha a gazdája vele van, nem kell fizetni.” De ha előbb vette kölcsön a tehenet és azután vette kölcsön a gazdáját vagy megfordítva és a tehen elhull, köteles [megtéríteni a kárt], mert mondva van: „Gazdája nincs vele, fizesse meg” [Mózes ugyanott].

Talmud.

„Mínthogy az áll a misna második pontjában: „azután vette kölcsön a gazdát”, az következik belőle, hogy az első pontban, hol az áll „vele együtt”, a „vele együtt” szószerint veendő. Hát *vele együtt* szó szerinti értelemben hogyan lehetséges, hiszen a tehenet [birtokba veszi] azzal, hogy *vezeti*, a gazdáját pedig már azzal, hogy az szóval beleegyezik [a saját személye kölcsönadásába, a gazda tehát előbb válik kölcsönadottá, mint a tehene?] Ha akarod, mondd, hogy pl. a tehen a kölcsönvevő udvarán áll, amely esetben nem kell a *vezetés*; ha pedig akarod, mondd, hogy a kölcsönvevő azt mondta: te magad csak akkor légy kölcsönadva, amikor vezetem tehened.”

Éles jogi gondolat, hogy a gazda és tehen egy pillanatban való kölcsönvétele csak az említett két módon lehetséges, nem pedig a pusztá megbeszéléssel, megegyezéssel. Az eset az életből van véve és elárulja a szentföldi zsidó földműves nép nagy szegénységét. Nem volt igavonó marhája, csak tehene, melyet tejelésre is, munkára is használt. Munka idején kisegítették egymást, vagy csak a tehen kölcsönadásával, vagy pedig úgy, hogy a gazda is elment ingyen dolgozni, „kölcsönadta magát”. Kölcsönösen csinálták, hol az egyik ment kölcsönbe, hol a másik. Az állatherélés tiltva volt, ökörről a talmud nem be-

szél, csak tehénről és számarról. A szamár volt a teherhordó állat és a hátsó ló, a Messiás számaron lovagol.

Ez a pár idézet némi képet ad a talmud tárgyalási módjáról.

Hogy a talmud csendes humorát is bemutassam, reprodukálok egy kérdést a hozományról. Babilóniában az volt a szokás, hogy az ígért hozománynak csak a felét adták. Ezt mindenki tudta és nem várt többet, tudta, hogy 400 az 200. A haldokló szava azonban szent volt. Kívánságát, rendelkezését teljesíteni kellett. A halálos ágyon az atya meghagyta, hogy leányának 400 dénár hozományt adjanak: Kétség támadt már most, hogy valóban 400-at gondolt-e, vagy pedig, hozományról lévén szó, 400-at mondott ugyan, de csak 200-at gondolt. A talmud ezt a kételyt röviden így fejezi ki: „Olyan 400 ez, amely 200, vagy olyan 400, amely 800”. A humor nem ritkán nyilatkozik meg, a nagy komolyság dacára a jogászi humor is, de ezek csak bőséges magyarázatokkal válnának érthetővé, amiért itt mellőzni kell.

X.

Vessünk most egy összefoglaló pillantást a talmud kialakulására és hatására a zsidó népre. A próféták és zsoltárosok még el sem némultak, mikor megszólalt az írástudó, az ő vérbeli utódjuk, szellemük örököse, eszméik őre és terjesztője. Az Írástudó hódította meg az antik népeket, ő közölte velük a bibliát, a szentkönyveket ő magyarázta, ebben az értelmezésben vették át az evangélisták is. Az írástudó helyére lép kerekén 300 év múlva a bölcs, helyesebben a törvénytudós. Ezek a bölcsek jórészt névszerint is ismeretesek, az első rabbinikus törvénykönyvben, a misnában, amely az ő alkotásuk, sűrűn szerepelnek. Ezért a babiloniak nyelvén *tannák*-nak neveztetnek, azaz: misnatudósoknak. A zsidóság kialakulása a misnában

megy végbe és a zsidó vallás leveti nemzeti jellegét, egyetemessé válik. A történelmi emlékek megmaradnak, tisztán vallásos jelleget öltenek, politikai tartalomtól mentesek lesznek. A népelet alapja a vallás lett, amely a zsidót híven kíséri a bölcsőtől a sírig. A misnát, mint törvénykódexet veszik alapul a tannak utódai, az *amórák*, a magyarázók. Csodás elmeélel szüntették meg azt, ami fenttartható többé nem volt, mint pl. a rituális tisztasági törvényeket és a főbenjáró büntetőjogot. Babilóniára száll át a vezérség. Az tanórákat is sok szenvedés éri, végül súlyos üldözések közepette befejezik a *babilóniai talmudot*, 300 év szellemi munkálkodásának termékét, 500-ban időszámításunk után.

Hogy *felírták-e* akkor a talmudot, mai napig vita tárgy éppúgy, mint az, hogy I. Juda pátriárka felírta-e a misnát, melyet szerkesztett. Betéve tudta minden tudós a misnát is, a talmudot is.

Hogy ez nem lehetséges, csak azok állítják, akik nem tudják, hogy az írás feltalálása, mint már Plato megjegyzi, gyengítette az emlékezőtehetséget és akik nem tudják azt, hogy az analfabéták mekkora anyagot képesek az emlékezetükbe felvenni. Egy orosz paraszt szájából 16.000 verssort írtak fel.

Évszázadokon át folytatott gyakorlása az emlékezőtehetségnek, mely annyira ment, hogy gyermekek is könyv nélkül tanulták a misnát, — ezt a szellemi tehetséget a talmud csodás módon fejlesztette ki a zsidó népben. Egy évezred író és olvasó szokása sem volt képes ezt az emlékező készséget tönkretenni. Még napjainkban is akad zsidó, persze nem Magyarországon, aki a talmudot, vagy legalább néhány traktátusát betűről betűre betéve tudja, sőt azt is megmondja, hogy a szövegbe szúrt tű hegyén akár 50 lappal tovább milyen szó áll. A talmud éleseszű vitáin, finom jogi megkülönböztetésein nevedett a zsidó ifjúság évszázadokon át. Bárhogy gondolkodnak a talmudról, tény az, hogy a zsidók neki köszönik

intellektuális erejüket, faji intelligenciájukat, mint a szentírásnak erkölcsüket. Akárhány renegát a talmudnak köszönte azt az észet, mellyel a talmudra tört. Nem is tudta, miért káptalan a feje. A talmud előírt élet fegyvelmezésére szoktatta híveit, mértékletes, józan életre. A romlott zsidó nem a talmudon romlott meg, hanem a talmud ellenére. Sötét századokban mindenfelől üzve-nyomva, a műveltségéből kizárva a talmud nyújtott a zsidónak szellemi táplálékot, lelki vigasztalást. Az elnyomott szellemi és lelki műveltségben elnyomója fölött állt, ami szintén nem mindennapi jelenség. Az elnyomásból kijutott a talmudnak magának is, éppúgy, mint a híveinek; az egyik a világtörténetnek legüldözöttebb könyve, a másik legüldözöttebb népe. Mindkettőnek útja egyaránt igazságtalan megbélyegzéssel, máglyával, autodafével van kirakva. A talmud befejezésével egyidejű Justinianus császár rendelete, amely állást foglalt a biblia görög fordításának kiküszöbölése és a talmud (deuterosis) ápolása ellen a zsinagógai istentisztelet körében (146. novella). Ez az ellenséges rendelet egyelőre elszigetelt előfutárja a talmud ellen intézett támadásoknak. Csak 700 év múlva kezdődött az igazi üldözés, még pedig Franciaországban, hol a talmud-tudomány középkori hőroszai éltek. A talmud ellen *Donin* Miklós által emelt vádak vezettek az első nyilvános disputációhoz, amely zsidók és keresztények közt folyt és a talmud nyilvános elégetéséhez vezetett, amely 1244-ben történt Parisban. 20 évvel később *Mózes ben Nachman* geronai rabbi és a kitért Pablos Christiani között Barcelonában ment végbe egy nagy disputáció, melyben az orthodox talmudista rabbi latin nyelven verte le neofita ellenfelét. Pablos a talmud ellen is emelt vádat.

Ennek eredménye egy pápai bulla, melynek értelmében Barcelonában egy dominikánusokból álló bizottság megállapította azokat a helyeket a talmudban, melyek felfogásuk szerint keresztény szempontból törlendők. Ez volt a talmud első cenzúrája, de nem a

morál, hanem a (keresztény) *hit* szempontjából (1264.). Azokról a nyilatkozatokról van szó, melyeket a talmud Jézusról és heretikusokról tesz. Ezek a talmud kiadásokban mai napig hiányzanak és keresztény tudósok által külön füzetekben nagy buzgalommal állítottak össze, mint Jézusra vonatkozó régi adatok. Nincs bennük jelentősebb momentum. Egész higgadtan ítélte meg az elnyomás az ellenhatást. Tény az, hogy a zsidók az első két században Jézussal egyáltalában nem foglalkoztak, autochton hagyománya róla a talmudnak nincsen. Későbbi nyilatkozatok, melyeket a talmud a kereszténység alapítójáról és terjesztőiről tesz, mind pusztán visszhangjai az evangélium elbeszéléseinek, vagy esetleg a szenvedett üldözések hatása alatt alakultak ki. A talmud lényegéhez ezek az apró tartalmatlan részletek nem tartoznak, hiányukat évszázadok óta a talmudisták nem érzik, a külön kiadásokat, melyek e törölt részleteket összegyűjtötték, ritkán vásárolták, még ritkábban olvasták. 150 év múlva, az 1413-iki Tortosában történt disputáció után V. Márton pápa már tovább ment. megtiltotta a zsidóknak a talmud olvasását és elrendelte az összes példányok megsemmisítését.

A talmud változatos sorsában kultúrtörténeti jelentőséghez jutott a zsidóságon kívül a 16. század első évtizedeiben. A talmud volt ugyanis az ütközőpont a dominikánusok és a humanisták közt. *Pfefferkorn* János, kitért zsidó, aki a talmud elkobzását követelte és *Reuchlin* János, a híres humanista, aki a talmudot megvédelte, álltak egymással szemben. A reformáció emez előcsatája a zsidók részvétele nélkül folyt le és a humanisták győzelmével végződött, melynek alapján a keresztény *Bamberg* Dániel a talmudot 1520-ban kinyomatta Velencében. Később. 1578-ban *Frobenius*, szintén keresztény kiadó pápai engedéllyel nyomatta ki Bázelen. Eszerint az a talmud, amely közkézen forog, már átment a pápai cenzúrán, akik támadják, pápábbak a pápnál.

A talmud túlélte kis és nagy ellenfeleit és ma is él, mint a *keleti ókor egyetlen élő tanúja*. Él pedig nem kulturális jelentőségénél, hanem intellektuális és morális vitalitásánál fogva. A szabad tudomány széles világában mint az ókor nagybecsű emlékét és mint egy eltűnt kultúra ékesszóló tanúját tisztelik és tisztelőinek száma egyre növekszik. Nekünk pedig drága, mint őseink nevelője és vigasztalója, mint hitünk és erkölcsünk nemes tolmácsa. Reméljük, hogy tanulmányozói köreinkben szaporodni fognak hitünk és felekezetünk erősödésére.

XI.

Célszerű lesz, ha végül ideiktatom a traktátusok neveit. A járatos felosztás szerint a misna hat rendre és összesen 63 traktátusra oszlik. A babilóniaiak csak a gyakorlatban még érvényes misnatraktátusokat kommentáltak, a Palesztinán kívül nem érvényes, a föld terméséből adandó adományokra és a rituális tisztaságra vonatkozó traktátusokat nem tették diszkusszió tárgyává. Egy-egy traktátus kivételével a misna első és utolsó rendje — Zeráim és Tahárót — talmud nélkül maradtak. A misna traktátusainak sorrendjét követjük, azokat a traktátusokat, melyekhez *talmud is van, csillaggal jelöljük*.

Vetések (Zeráim),

1. *Berákót.
2. Péa.
3. Demaj.
4. Kilajim.
5. Sebiit.
6. Terumót.
7. Maaszrót.
8. Maaszér séni.

9. Halla.
10. Orla.
11. Bikkuriin.

2.

Ünnepek (Móéd).

1. *Sabbat.
2. *Érubin.
3. *Peszahim.
4. Sekálim.
5. *Jóma.
6. *Szukka.
7. *Béca.
8. *Ros Hasána.
9. *Taanit.
10. 'Megilla.
11. *Moéd Kátan.
12. *[fá giga.

3.

Nasim (Asszonyok. Házassági jog).

1. *Jebámót.
2. *Ketubót.
3. *Nedárim.
4. *Názir.
5. *Gittin.
6. *Szóta.
7. *Kiddusin.

4.

Nezikin (Károk).

1. *Bába Kamm a.
2. *Bába Mecia.
3. *Bába Bátra.
4. *Szanhedrín.
5. *Makkót.
6. *Scbuót.

7. Edujjóth.
8. *Abóda Zára.
9. Abót.
10. *Horájót.

Kodásim (Szent dolgok),

1. *Zebáhini.
2. *Menáhót.
3. *Hullin.
4. *Bekórót.
5. *Arákin.
6. *Temúra.
7. *Keritót.
8. *Meila.
9. *Támid.
10. Middót.
11. Kinnim.

6.

Tahárót (Rituális tisztaságok).

1. Kélim.
2. Óhálót.
3. Negáim.
4. Pára.
5. Tahárót.
6. Mikváót.
7. *Nidda.
8. Maksirin.
9. Zábim.
10. Tebul Jóm.
11. Jadájim.
12. Ukcí'n.

Összeadva 63 traktátust ad, de a IV. rend első 3 traktátusát, valamint ugyanazon rend 4. és 5. traktátusát régebben *egynek* vették, úgy hogy kereken 60 misna traktátus van. A talmud-traktátusok száma a jelen felosztás szerint 37, a régi felosztás szerint 34.